

Válasz Érszegi Géza, Vigh Éva és Pajorin Klára a *Le Epistole di Coluccio Salutati* című akadémiai doktori értekezéséről írott opponensi véleményére.

Mindenekelőtt szeretném megköszönni opponens kollégáimnak, akik a doktori pályázatomban benyújtott értekezés bírálását elvállalták, hogy azt rendkívüli figyelemmel és alaposággal elolvasták. Külön megtiszteltetés a számomra, hogy mind a három véleményező kolléga a több tudomány határmezsgyéjén elhelyezkedő írásomhoz kimerítő és szakszerű elemzést, hasznos tanácsokat és javaslatokat fűzött. Az ő bírázataik lehetővé teszik dolgozatom többrétegű fejlesztését és pontosítását. Minden megfogalmazott kritika építő erővel bír számomra, akkor is, amikor nem tudok egyetérteni vele.

A bírálatok tartalmazznak néhány közös elemet. Ezek közül a legfontosabb a magánlevél és az állami levél megkülönböztetése, meghatározása, valamint a kritikai kiadással járó elméleti és módszertani kérdések felvetése. De mivel megközelítésükben bírálóim eltérő diszciplináris irányzatot képviselnek, a felmerült tartalmi és módszertani kérdésekre a következő sorokban külön-külön szeretnék válaszolni.

Először **Érszegi Géza** professzor bírálatára szeretnék válaszolni. Az állami levéllel kapcsolatban Érszegi Géza megjegyzi, hogy az általam állami levélnek nevezett dokumentum megfelel magyar szóhasználattal az oklevélnek (1. o.). Kijelenthetjük, hogy a XIII. és XV. század közötti hivatali használatban, legalábbis Itáliában, az oklevél (*diploma*) több belső és külső vonásokban eltér a Comune vagy az uralkodó által kibocsátott diplomáciai levélről (*littera*). Az „állami levél” fogalmat éppen azért vezettem be, hogy pontosabban meg lehessen különböztetni az ugyanazon szerző által fogalmazott magánleveleket az uralkodó(k) nevében írt leveleiktől. Bár szakmai körökben olaszul is szokatlan az „állami levél” kifejezés, véleményem szerint jobban megfelel a tárgynak, mint a *litterae officiales* (olaszul: *lettere d'ufficio*, *lettere ufficiali*) vagy hasonló – egyébként a szakirodalomban használt – meghatározások. Emellett a tudományos körökben is elfogadott német és angol mintát szerettem volna követni. Ebből a kifejezésből ugyanis kiderül, hogy a levél megrendelője az állam vezetősége – egy többtagú kormányzó *signoria*, amint ez az államvárosi rendszerben szokásos volt, vagy a város illetve a tartomány egyetlen vezetője, az uralkodó (*signore*, *principe*, ritkábban *doge* vagy *duca*) –, a szöveg megfogalmazója és szerkesztője a *notarius*, az írnok, aki esetleg kancellár is lehet. Az olasz medievista szakmai fogalomtárban az oklevél jól körülírt és felismerhető külső és belső jellegzetességekkel rendelkezik. Ezek pontos követése teszik az oklevelet okmánnyá, ezek igazolják a benne megfogalmazott jogokat. Ezzel szemben az állami levél nem volt hivatott jogokat megszabni vagy átruházni, kivéve útlevelek formájában. Találkozunk olyan állami levéllel, amely békeszerződést vagy kinevezést kísért, de nem maga a levél az adott jogot vagy szerződést bizonyító okmány. Ezért szerintem érdemes és szakmailag elfogadható, legalábbis olasz nyelven, „állami levél” alatt felsorolni a Salutati által megfogalmazott leveleket és minden más levelet, amely az *ars dictandi* szabályai szerint egy állam (beleértve a viszonylag kis államvárosokat is) hivatalos ügyei elintézésére, terjesztésére illetve politikai és diplomáciai eszközként használtak.

A levélfajta meghatározása vitatott témának számít. Ahhoz, hogy Salutati kancellári munkakörét és értelmiségi tevékenységét értékelhessük, szükségünk van arra, hogy a középkori kancelláriák működését megismerjük. Értekezésemben nem tértem ki ennek felvázolására, azt gondolván, hogy bevezető részt nem kell írnom, mivel a téma számos értékes és már klasszikusnak tartott tanulmányban, kötetben bőven áttekinthető, illetve megismerhető. Mégis azt

hiszem meg kell gondolnom magamat. Érszegi Géza felvázolja a pápai kancellária történetét és működését, azzal a céllal, hogy a firenzei állam kancelláriai működését jobban megközelítsük és megértsük (1-3 o.). Ezen mozzanat fontosságát elismerem. Bár bírálóm nem a dolgozatom hiányaként írja a vázlatot, úgy vélem szükség van egy effajta bevezető, összefoglaló részre, illetve olyanra, amiben a különböző itáliai kancelláriai szokásokra fényt derítünk. Ismeretes ugyanis, hogy Salutati is a pápai Kúriában dolgozott fiatal segédként, bár csak rövid ideig, és nem lehet kétségünk afelől, hogy őrá is hatottak az ott gyakorolt stílus és alkotói szokások. Amikor a Bolognában tanult fiatal írnok és irodalmár később a firenzei kancelláriába került, a köztársaság nevében már a főjegyzői és szónoki feladatokat látta el. Firenzében a kancellár a köztársaságnak, az egész államnak és nem az éppen hatalomban lévő, kéthavonta újra választandó kilenctagú kormánynak volt a közjegyzője. Ennek köszönhetően az ő munkája szokatlan módon folytonos maradt, olyan időszakban és olyan politikai körülmények között, amikor a politikai tisztviselők gárdája sűrű gyakorisággal cserélődött. Ezért a kancellárt belügyi és külügyi tanácsadóként is számon tartották. Elsősorban a különböző (nyitott és zárt) tanácskozásokon kellett részt vennie, és az azokon elhangzottakat lejegyeznie: erről tanúskodnak nem csak a város alkotmánya, hanem a ránk maradt autográf és eredeti regiszterek (*Consulte e pratiche* fund) is. A levelek legnagyobb része a tanács ülésein megbeszélte anyagok és döntések alapján, azt újrafogalmazva született, legalábbis a legfontosabb külhoni ügyeknél. A többi levelet a mindennapi, hivatali belügyi ügyintézés követelte meg. Az *ars dictandi* gyakorlatára és az itáliai, illetve európai kancelláriák működésére nézve tehát a különbségek mellett, amelyek a helyi körülményekből alakultak ki, a közös vonásokat is igen fontos kiemelni. Salutati idejében a pápai kancellária a firenzeitől például abban különbözik, hogy itt kevesebben dolgoztak és abban is, hogy a levélírást elindító tényező és a hivatalos levél (*transmissiva*) kibocsátása között rövidebb volt a hivatali út. Kimaradt néhány személy abból a hivatalnoki láncolatból, amellyel egy nagyobb kancellárságban találkozunk (*scriptores, rescribendarius, abbreviatores, bullator, distributor, corrector* stb.). Demetrio Marzi tanulmányai óta (*La cancelleria della Repubblica fiorentina*), viszonylag jól ismerjük a firenzei kancellária működését és a benne részt vevő tisztségeket, sőt, személyeket is. Marzi alapvető kutatásait mások folytatták a XX. században, köztük történészeket és levéltárosokat is találunk: Ronald G. Witt, Daniela De Rosa, Raffaella Zaccaria, Francesca Klein. Salutati idejében, ahogy a későbbből fennmaradt statútum szövege és más adatok alapján nagy valószínűséggel feltételezhető, a köztársaság egyetlen kancellárja egy vagy több segédmunkatársat, beosztottat tarthatott maga mellett, de őket saját pénzéből kellett fenntartania. Ahogy fent említettem, a kancellár feladatait nem kell összetéveszteni a város más hivatalaiban dolgozó jegyzőkével. A legmagasabb szinten is ugyanis, a vezető kilenc kormányzónak – nyolc *Prior* (Városi kormányzó) és egy *Gonfaloniere di Giustizia* (Első bíró) – megvolt a saját jegyzője, akit kéthavonta leváltottak az új kilenc kormányzó megválasztásakor. A kancellár vezette a különböző hivatalokban munkálkodó többi jegyzőt. Néha lehettek átfedések a több iroda között, de a kancellár munkaköre eléggé világosan körül van írva és így mi is követni tudjuk. Érszegi Géza bírálatában arra is utal, hogy a *dictator* (fogalmazó) alatt egy vagy több *scriba* (írnok) dolgozott. Tudjuk, hogy Salutati, mint elődjei is, egy vagy két segédírnokot választhatott magának és azt is, hogy a nagy háborúk idején (amikor a megszokottnál sokkal több levelet kellett megírni és elküldeni) a köztársaság úgy döntött, hogy egy másik főjegyzőt *dictator*-i feladattal bíz meg a kancellár mellett. Mégis a források azt mutatják, hogy a munka legnagyobb részét Salutati személyesen végezte. Gyakran végig tudjuk követni a kézírását a tanácskozások jegyzőkönyvének leírásától a levél elküldendő példányáig. Igaz, kevés eredeti elküldött példányt ismerünk, így nem tudjuk ki írta meg azokat, ő vagy a segédje, de az eredetiben fennmaradt néhány elküldött firenzei állami levélből megállapíthatjuk, hogy Salutati az elküldendő példányt személyesen másolhatta le. Ő maga többször panaszkodik arról a

magánleveleiben, hogy túl sok a munka a kancellárián és úgy érzi, a sok teher fizikailag is, szellemileg is tönkreteszi őt.

Rátérve a második kancellária témájára, megemlítendőnek tartom, hogy Firenzében csak később, Salutati halála után jön ez létre, éppen a megnőtt munka miatt. A munka átláthatósága és lebonyolítása érdekében a belső (a város és hozzá tartozó területei) és a külső (más államokkal való) ügyeket választották ilyen módon külön egymástól.

Érszegi Géza kitér az egyik Salutati által fogalmazott állami levélre, amelyet a firenzei köztársaság Ozorai Pipónak (Filippo degli Scolari-nak) írt (4. o.). Elismerem, hogy kötelességem lett volna a Firenzében őrzött forrás mellett az MTA-ban őrzött másolatát és a Zsigmond-kori Oklevéltárt is idézni. Az MTA-ban található példány XIX. századi másolat, amely az általam használt, a firenzei regiszterben rögzített és a kiküldéssel egyidejű (1404-es) szöveg alapján készült. Nagy elismeréssel adózom a Zsigmond-kori Oklevéltárban hagyományozódó imponáló kutatói munka iránt, és más tanulmányaimban használtam és idéztem is azt. Az értekezésemben viszont a firenzei levéltárban őrzött szöveg filológiai minőségére és annak megfogalmazója azonosítására összpontosítottam a figyelmemet. Érszegi Géza hiányolja a két forrás összehasonlítását. Véleményem szerint filológiai szempontból erre nincs szükség, mivel nem beszélhetünk két egyenértékű forrásról. A Firenzében őrzött írás ugyanis ép állapotú, ráadásul Salutati kezétől származik (e véleményem mellett kitartok, és bármilyen paleográfiai vizsgálat szerintem ezt tanúsíthatja). Az MTA „flórenci okmánytárában” lévő szöveg két helyen lényegtelen eltérést mutat az eredetitől. Az eltérések a XIX. századi másolónak tulajdoníthatók. Véleményem szerint ebben az esetben a másolat *codex descriptus*-nak tartandó, nem külön forrásnak. A kritikai szövegkiadás esetében nem bír jelentőséggel, egyértelműen a firenzei szöveget kell alapul venni, nem annak a közvetlen másolatát. Ezzel a témával kapcsolatban szeretném megjegyezni, hogy a bírálóm által idézett Papo házaspár egy olasz egyetemi tanáron keresztül kerestek meg, amikor megtudták, hogy ebben a témában előadásra készülök, még 2004-ben. Adatokat kértek egy már teljesen készre szerkesztett könyvükhöz, mielőtt nyomdába bocsátanák. Kértem, hogy várják meg az előadást, amire meghívtam őket. Addig nem adták ki a kész könyvet, amíg nem jelentek meg azon a piliscsabai konferencián, ahol a szövegem először elhangzott és ahol kiosztottam a hallgatóság között az idézett forrás átírását is. Tudomásom szerint korábban a házaspár nem foglalkozott különösebben sem Salutatival, sem a Firenzében őrzött levéltári vagy könyvtári anyaggal. A könyvükben két Zsigmond királyhoz írt levelet említenek, mint Salutatinak tulajdonítható írást (93. o. 1. lábjegyzet), ezek közül az 1406. augusztus 31-ei keletű levelet majdnem négy hónappal a kancellár halála után küldték el és így valószínűtlen, hogy Salutati fogalmazhatta volna. A házaspár az Ozorai Pipónak írt 1404-es levél szövegét közli, de sem a firenzei eredetiből sem az MTA-ban őrzött másolatból (bár mindkettőre hivatkoznak), hanem Wenzel Gusztáv egyik könyvéből (93. o. 3. lábjegyzet). Utóbbi szöveg több helyen hibás és eltér a fent említett és bárki által elérhető két forrástól. Végül is örülhetek, hogy könyvükben legalább az előadásom hivatkozásra került egy lábjegyzetben.

Salutati kézírásával kapcsolatban Érszegi Géza bírálatában úgy véli, hogy „Más kancelláriák gyakorlata alapján egyértelműen tagadható, hogy Salutati sajátkezű írásának tulajdoníthatók akár Firenze oklevelei, akár a neve alatt fennmaradt magánlevelek.” (5. o.) Ezzel csak részben tudok egyetérteni. A magánlevelek esetében mindenképpen igazat kell adnom bírálónak, mivel a fennmaradt kéziratok mindegyike másolat. Az állami levelek („oklevelek”, ha bírálóm meghatározását használjuk) esetében pedig több meggyőző kutatás leírta és bebizonyította, hogy azok Salutati írásképei. Az élete során bekövetkezett fejlődésre, változásokra

is bizonyossággal tudunk rámutatni. Salutati kifejezetten jellegzetes írásformáit és ezeknek a fejlődési állomásait (*semigotica*, *cancelleresca*, *pre antiqua*) több paleográfus és filológus egyaránt tanulmányozta, hasonló konklúzióra jutva. L. B. Ullman (*The Origin and Development of Humanistic Script*, Roma 1960), Armando Petrucci (*Il protocollo notarile di Coluccio Salutati (1372-1373)*, Milano 1963), Ronald G. Witt (*Coluccio Salutati and His Public Letters*, Gèneve 1976) és Albinia De la Mare (*The Handwriting of Italian Humanists. I/I.*, Oxford 1973) tanulmányaikban, fényképpel is bemutatták Salutatinak a luccai és a firenzei állami levelekben felismerhető kézírását, összevetve azt más hivatali írnokok és másolók írásaival is.

A legfontosabb viszonyítási forrást számunkra Firenze és Lucca városi kormányzó tanácsainak eredetiben fennmaradt regiszterei jelentik. Mivel az uralkodókön kívül csak a kancellár volt jelen a szűk körű tanácskozásokon és a jegyzőkönyvet ő saját kezűleg vezette, az ő kézírása itt nem vonható kétségbe. A tanács döntései következményeként sokszor levelet kellett írni egy vagy több címzettnek. Ha tehát a tanácsokban felvett jegyzék írását összevetjük az ugyanabban az időben írott és azonos témájú levél kézírásával (természetesen, amikor ilyen fennmaradt), többször is azt tapasztaljuk, hogy ugyanarról a kézzől van szó. Emellett feltűnő, hogy a segédírnokok írásképei egyike sem közelíti meg a tanács könyveiben szereplő írásképet. Ugyanez mondható el az elindulásra készülő nagykövetek számára írt levelek vagy instrukciók esetében. Az utazó diplomatának adott titkos instrukciót csak a kancellár ismerhette meg, az alatta lévő jegyzők egyike pedig csak a kevésbé fontos ügyekbe nyerhetett betekintést. Legalábbis addig, amíg a kancellár volt ennek a hivatalnak is a felelőse. Így a *Legazioni e Commissarie* sorozatából Salutati kancellárságának idejéből fennmaradt három iktatókönyvben majdnem kizárólag egy íráskép szerepel, Salutatié.

Ahogy említettem, a firenzei levéltári anyagon túl, a Luccában őrzött jegyzőkönyvekre is támaszkodhatunk, illetve más könyvtárban őrzött kéziratokra (pl. Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Capponi 147). Salutati írnoki (*cancelleresca*) és irodalmi (*littera textualis*, *semigotica*) nagyon jellegzetes írásképét tehát jól ismerjük. A későbbi években (már a 1370-as évektől kezdve) ezektől eltérő íráskép-kísérletei is több helyen és időben megfigyelhetők, ahogyan Salutati halad az úgynevezett *pre-antiqua* irányába (sokszor egy, az *antiqua*-hoz adaptált *littera textualis*-ról van szó); nem sokkal később Iacopo Angeli da Scarperia és Poggio Bracciolini ebből fejlesztették ki a *littera antiqua* illetve *humanistica* formáit. Bírálóm is említi Iacopo Angeli da Scarperiát. Ez utóbbival kapcsolatban én magam is meggyőzőnek találtam a legújabb kutatások eredményeit, amely szerint néhány firenzei állami levélben is (és nemcsak a Salutati számára elkészült kódexekben) Iacopo Angeli da Scarperiának, Salutati egyik tanítványának a kezét ismerhetjük fel, bár sok esetben ez az ítélet nem egyértelmű. Minderről és arról az írást is felújító, innovatív körőről, amelyet Salutati elindított és körülötte kialakult, Stefano Zamponi és Teresa De Robertis paleográfusok írtak (egy rövid összefoglaló: *Libri e copisti di Coluccio Salutati: un consuntivo*, in *Coluccio Salutati e l'invenzione dell'umanesimo*, Firenze 2008, 345-251). Megtiszteltetés számomra, hogy kutatásai során, Zamponi kolléga velem is konzultált, álláspontjait bemutatva. Így is marad még természetesen több nyitott kérdés, amelyek viszont csak azokat az állami leveleket érintik, amelyekben az 1390-es évektől kezdve a firenzei regiszterekben egyre nagyobb számban megmutatkoznak a *pre-antiqua* jelei. Néhány esetben nehéz eldönteni, hogy a levelek másolója Salutatival azonosítható vagy az egyik hozzá nagyon közeli tanítványával, aki a kancelláriában is dolgozhatott, mint például az említett Iacopo Angeli da Scarperia.

Bírálóm az elküldött levelek, iktatókönyvek (*registri*) összefoglaló leírását jogosan javasolja (5. o.). A messinai doktori disszertációmban (2002), Ronald Witt és Armando Petrucci

tanulmányait folytatva, ezt én meg is tettem. Ott a Firenzében megőrzött tizenkét, Salutati kancellársága idejéből fennmaradt regiszter (ASF, Signori, Missive, I. Cancelleria, 15-26), a Sevilába került firenzei kötet (Sevilla, Biblioteca Capítular y Colombina, 5.8.8), a vatikáni könyvtárban lévő különleges, autográf vegyes kódex (Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, *Capp.* 147) teljes leírását is közöltem, a különböző kézírások azonosítására, illetve megkülönböztetésére is törekedve. Sajnos a leírás nem kapott helyet a kiadott két kötetes *Index*-ben. Ebben a disszertációmban pedig nem akartam ugyanazokat az adatokat megismételni. Megköszönöm a javaslatot és igen megfontolandónak tartom, hogy publikáció esetében ezeket is csatoljam a munkához.

Az összefoglalójában opponensem az állami levelek kiadásának kérdésével kapcsolatban érint egy-egy lényeges elméleti és módszertani pontot. Idézem: «Mindenképpen helyes lenne a kétféle iratot kettéválasztani: külön kellene kezelni a leveleket, akár magán- akár közérdekű leveleket és külön szükséges gyűjteni Firenze város kiadványait akár csak időhatárral megjelölve, akár oly módon, hogy „Firenze város okmánytára Coluccio Salutati kancellársága idején”» (5. o.). A javaslat részben azzal magyarázható, hogy „semmi sem bizonyítja, hogy a neki tulajdonított eredeti leveleket maga írta volna”. E kérdéskör fontossága vitathatatlan, ezért ezzel magamnak is szembe kellett néznem, már első publikációim készítésekor is, és többször adott okot gondolkodásra. Az egyetemi szakdolgozatomban (2000), amely Salutati néhány állami levelének – csupán mintának szánt – kritikai kiadását tartalmazta, közelebbről is foglalkoztam a témával. Hasonló következtetésre jutottam, mint Érszegi Géza. Bírálóm záró mondatával viszont kevésbé tudok egyetérteni. Ezzel kapcsolatban Érszegi Géza Novati véleményét idézi, aki eleinte „lenézte” az állami leveleket, de élete későbbi éveiben megváltoztatta a véleményét. A magánlevelek kiadásában folyamatosan hivatkozik a firenzei állami levelekre, és ezt nem csak a történelmi háttér pontosabb leírásáért teszi, hanem abból a célból is, hogy a szerző gondolatmenetét és stílusát kimerítően be tudja mutatni. Másokkal együtt én is úgy gondolom, hogy sok bizonyíték van amellett, hogy a Firenze nevében írt levelek legnagyobb része magának a kancellárnak tulajdonítható: legalábbis azok, amelyeket a fontos tisztségviselőknek küldtek (Pápa, királyok, bíborosok és püspökök, itáliai és külföldi városi uralkodók, magas nemesség, stb.) valamint azok, amelyek titkos és kényes információt tartalmaztak. Úgy vélem, hogy néhány egyszerűbb vulgáris nyelven fogalmazott levélben is tetten érhető Salutati megfogalmazása. Ezt alátámasztják paleográfiai, nyelvi és a kancellária belső hierarchiáját tárgyaló elemzések is. Sajnálatos módon, a toscanai nyelvjárások helyzetét a XIV. század utolsó negyedében (Petrarca és Boccaccio halála után) kevésbé kutatták még a nyelvészek (Paola Manni könyve a legjobb összefoglaló). Salutati a Toscana nyugati, azon belül a luccai és a pistoiai nyelvjárás határán fekvő területen nőtt fel, csak 42 éves kora után élt Firenzében.

Egyetértek bírálóm állításával, amely szerint a magánlevelek és az állami levelek külön adandók ki. Én is úgy gondolom, hogy ez a helyes módszer. Egyébként nem is lehetne másképpen, mivel a magánleveleket már több, mint egy évszázaddal ezelőtt közzétették (csak hat levél nincs még kiadva). Nem elvetendő szempont viszont a szerző teljes levélírói munkásságát egyben vizsgálni, amikor a stílust, a retorikát, a személyes érdekeket és politikai cselekvés vezérfonalait is kutatjuk. Más kutatókkal együtt én magam két előző cikkemben is hivatkoztam rá: nem ritkán fordul elő, hogy a két világ, a magán és a hivatali, érintkezik, akár a szavak és a mondatok használatában is. Ismert tény, hogy nem kevés állami levél irodalmi szintjét már Salutati kortársai is elismerték – a humanisták, akik közül majdnem mindegyik jegyzőként kereste a kenyerét –, és ezért keresték és másolták azokat: nekik *ars dictandi* mintákra vagy *formuláriumok*-ra nem volt szükségük, mert abból rengeteg volt. Francesco Novati és a pozitívizmus álláspontjának

a következménye, hogy sokáig az állami levelek irodalmi szempontból leminősítésben részesültek. A XX. század elején sokan még csak pusztán történelmi forrást láttak ezekben. Később azonban kiderült, hogy mennyi finom irodalmi munka van benne, sőt hogy néha a levél elküldése után is tovább csiszolt rajta Salutati, beavatkozva a hivatalos állami regiszterben maradt másolaton(!), javítva, csinosítva rajta (így az elküldött hivatalos levélhez képest egy új szöveggel rendelkezünk). A levelet valójában nem csak állami iratnak tartották – ő és az egymást olvasó jegyző kollégák és barátok –, hanem saját alkotásuknak tekintették. A leendő kritikai kiadás folytatásában is, természetesen ki kell emelni minden külső és belső elemet, amelyek az állami levélben a hivatalos jellegként és jellegzetességként vannak jelen. Az a tény, hogy 2008-ban Salutati tiszteletére két különböző kiállítás is készült, két különböző katalógussal, az egyik az államférfiről, a másik az íróról, szerintem indokolatlan volt. A két kiállítás különben kényszerből jött létre, két kutató tábor közötti megbékélést szolgáló. Végül is az egyik kiállításra készült katalógusban (a Biblioteca Medicea Laurenziana termeiben), a szervezők tőlem rövid, de egységes fejezetben kérték, hogy mutassam be a két levélfajtát művelő Salutati szellemi és hivatalnoki világát.

Bírálatában **Vígh Éva** professzor asszony teljes joggal hiányolja, hogy a második fejezetben Salutati művei utóéletéről nem történik említés. Salutati művei recepciójáról beszélni nem könnyű, mivel nagyon hamar elfeledkeztek róluk. A XV. század közepén élő, már egészen érett humanista nemzedék számára Salutati latinsága elavultnak számít, négy évtized elmúltával klasszicista, tökéletes cicerói stílusát nyersnek és távolinak érzik. Salutati vallási és erkölcsi látóköre sem nagyon vonzotta már az olvasókat. Halála után a firenzei mester leveleit egy darabig hasznosnak és érdekesnek tartották (elsősorban az Alpokon túl), át is másolták őket (ennek számos nyoma van), de a XVI. században már alig hallani létezésükről. Egy két levél megjelenik antológiákban. Két jelentős, csak Salutati leveleinek szentelt nyomtatvánnyal a 1740-es években találkozunk Firenzében, ahol személyének továbbélt egyfajta kultusza. Az életében még érdekesnek tartott művei esetében is, mint például a *De laboribus Herculis* és a *De fato et fortuna*, a XIX., de inkább a XX. században beszélhetünk ezek recepciójáról. Ez utóbbi esetben a filológia, az irodalmi és filozófiai tudományok fellendülése hatott pozitívan. A 2008-as centenárius alkalmából megjelent egyik katalógusban a tudósok részben foglalkoztak ezzel a kérdéssel, de tény, hogy erről az értekezésembe is beférne egy rövid fejezet.

A Vígh Éva által javasolt bibliográfiai kiegészítéseket (2. és 4. o.) indokoltnak tartom. Ahogy bírálom is jelzi, a bibliográfiában csak a ténylegesen idézett munkák szerepelnek, így fordulhatott elő, hogy dolgozatban nem volt módom se Arturo Segre általam nagyrabecsült tanulmányát (*Alcuni elementi storici del secolo XIV...*), sem Kristeller egyik alapvető művét (*Renaissance Thought and Arts. Collected Essays*) idézni. Az elsőnek a mai napig érvényes és okos megfigyeléseit jól ismerem, máshol idéztem őt, a másik klasszikusnak számít, valóban útbaigazító elmélkedéseket tartalmaz az *ars dictandi* és a humanizmus kapcsolatáról. Kristeller gondolkodása összhangban van Garin elméletével, akit idéztem. Ebben a témában hiányzik egy tanulmány, amely leírja a Salutati és Machiavelli-féle időszak között történt változásokat a retorikában, legalábbis a hivatalos állami levélírás tekintetében. Már Salutati közvetlen tanítványain is, mint Poggio Bracciolini és Leonardo Bruni, észlelhető a szemléletváltás. Ennek egyik legfontosabb oka az lehetett, hogy egyre gyakrabban utaztak ki felkészült nagykövetek, és így az állami levél gyorsan elveszíti a szóbeli beszédet helyettesítő funkcióját, egy személyben megjelenik az írnok és a követ alakja, aki már nem csak mások által írt levélből olvas fel, hanem személyesen is tud fogalmazni és megszólalni. Vígh Éva jól érzékeli, hogy ennek a témának is szentelhetnék egy külön fejezetet a disszertációmban, bár azt hiszem egy külön tanulmány vagy könyv célszerűbb lenne.

Opponensem arra is felhívja a figyelmemet (3-4 o.), hogy a IV. és V. fejezet nem teljes mértékben kapcsolódik a disszertáció szerkezetéhez és akár függelék benyomását is kelthetik. Hatásosabb elrendezést javasol bírálóm, az előző egységbe illesztett alfejezet, illetve *excursus* formájában. A két fejezettel legújabb kutatásaimat kívántam bemutatni Salutati állami és magánlevelezése terén, filológiai és textológiai kérdéseket felvetni, azon túl, ahogyan azt Vigh Éva találóan kifejezi, tematikai ízelítőt nyújtani. Nyilván mindkét fejezetet be lehetett volna illeszteni az előző nagy fejezetekbe, de úgy érzem ez nehezítette volna a két külön gondolati vezérfonal követhetőségét. Mert igaz ugyan, hogy az állami levelekben tárgyalt kérdéseket Coluccio Salutati néha magánleveleiben is alátámasztja, a személyisége befolyásoló erejét is használva (pl. a Malatesta családtagjaihoz fűződő szoros baráti kapcsolat esetében), és igaz, hogy az állami levelek a szónoki művészetét érintik, ugyanakkor a madridi magánlevelek kifejezetten privát jellegű írások, mégis jelentős irodalmi és elméleti tartalommal rendelkeznek (pl. érintik Benvenuto da Imola Dante-kommentárját), miközben az állami leveleket elsősorban történelmi jellegű dokumentumoknak kell tekintenünk. Az egyik fejezetben egy több éves kutatás eredményeit, a másikban egy szövegkiadás előkészítését mutatom be. Így tehát e fejezetek kutatásaim egymástól eltérő állomását mutatják be, és mivel bennük részben eltérő kérdések vetődnek fel, helyesebbnek tartottam őket külön közölni.

Különösen szeretném megköszönni Vigh Évának, a Salutati levelezés kiadásakor „a gyakorlatban is érvényesítendő/érvényesíthető módszertani kérdéskör”-höz való hozzászólásait (4. oldal). Bátorításnak érzem, hogy opponensem úgy látja: tervezett kiadásom jó irányba halad.

Coluccio Salutati és a humanizmus egyik legbecsültebb és legtudósabb kutatója, **Pajorin Klára** professzor asszony összességében pozitív bírálatának nagyon örülök. A kritikáért is különösen hálás vagyok.

Az egyik vitatott kérdés az állam nevében írt középkori és humanista levelek elnevezése (2-3 o.). Pajorin Klára meggyőzőnek mondja az „állami levél” megnevezést alátámasztó állításaimat, noha e definíció szűkebbnek tűnik, mint a hivatali, kancelláriai stb. levél. Erről a disszertációban részletesen értekeztem. Érveléseimből is kiindulva Pajorin Klára felteszi a kérdést, használhatjuk-e az „állami levél” megnevezését a Hunyadi János nevében Vitéz János által fogalmazott levelek esetében is. Én azt hiszem, hogy amennyiben bebizonyítható, hogy egy uralkodó vagy egy több tagú kormány leveleit egy bizonyos szerző fogalmazta meg, akkor az írás neki tulajdonítható, mint szellemi munka, ugyanakkor a levél mint dokumentum továbbá is az uralkodóé vagy az államé. Mondhatjuk, hogy az adott kormányzó(k) történelmi felelősségét vonja maga után, miközben a szellemi, retorikai, stílári, irodalmi megvalósításáért a megfogalmazó a felelős.

Egyetértek azzal, hogy Salutati esetében a *cursus* és központosítás használata nagyon fontos téma és hogy az *ars dictandi* és a korai humanizmus retorikája történetének megvilágítására szolgálhatna egy bővebb vizsgálódás (4. o.). Az elemzésem sajnos egy szűk mintára épül. Az itt közölt adatokat levéltári kutatásaim során több mintából gyűjtöttem, azokat viszont még nem sikerült egy tanulmányban feldolgoznom.

Egyet kell értenem Pajorin Klára azon feltevésével is (4-5 o.), amely szerint a Zsigmond királyt „megbotránkoztató”, rövidített *salutatió*val kezdődő firenzei levél egy Salutatinak tulajdonítható retorika-felújítási kísérletnek tekinthető. Nagyon valószínűnek tűnik, hogy ez összekapcsolható a „vos” helyett a „tu” névmás használatának bevezetésével. Tudjuk ugyanis,

hogy a „tu” használatával hasonló reakciót váltott ki Salutati más címzetteknél is, magyarázatokra szorulva.

Az egyik fejezet Petrarca és tanítványai, illetve ez utóbbiak közötti baráti és munkakapcsolatokról szól, amely a barátság-erény-műveltség összetett fogalmat teszi középponttá. Pajorin Klára az ebben a témakörben érdekelt nevelő humanisták említését hiányolja. Az említett fogalmak hagyományozódása Petrarca-Salutati köreiből a következő nemzedékekre központi téma. Ebben a fejezetben egy még folyamatban lévő munkának első eredményeit szerettem volna bemutatni. A madridi kódexben lévő kiadatlan Salutati magánlevelek kritikai kiadásán dolgozunk egy milánói kollégával (Marco Petoletti). A munka során felmerülő filológiai kérdéseket egy pillanatra félretettem, hogy a levélcsoport fő szellemi problémaköreire felhívjam a kollégák figyelmét, és megosszam az olvasóval az első eredményeket. Tudatosan nem akartam látókörömet megtágítani, mivel nagy volt a veszély, hogy túllépek a dolgozatban megszabott tematika határait. Az utalást mindenképpen szükségesnek tartom és pótolni fogom. A téma terjedelmes, a források háttere hatalmas akkor is, ha csak Petrarca műveiből indulunk ki. Jogos és indokolt a felvázolt gondolatmenetet a humanisták második nemzedékének figyelembevételével kidolgozni. Filozófiai és pedagógiai téren szerény ismereteim viszont nem teszik lehetővé ennek a témakörnek teljes áttekintését. Azt gondolom, hogy filozófiai vagy eszmetörténeti szakkutatók munkája lehet majd – esetleg a kiadatlan levelek kiadása alapján is – ezt megtenni. Bár gazdag a szakirodalom a barátságról írt humanista szövegekben és a humanisták közötti barátság jellegéről és gyakorlatáról, a mai napig átfogó és komolyan kidolgozott monográfia még nem született (ahogy megtörtént az antik világ esetében). Ebben a témában opponensem záró kérdésére válaszolva azt kell mondanom, hogy tekintettel arra, hogy más kutatóval együtt dolgozom, nem tehettem közzé a kiadatlan levelek teljes szövegét. De a munka folyamatban van, és remélhetőleg fél éven belül kiadásra kerülnek a levelek.

Pajorin Klára arra hívja fel a figyelmemet, hogy magyar kutatók munkái nem szerepelnek a bibliográfiai tételekben, illetve nem használtam őket a kutatásban. Mindig a legnagyobb tisztelettel, érdeklődéssel és figyelemmel követtem és követem a középkor és a humanizmus korára vonatkozó magyarországi kutatások eredményeit, ezek közül Pajorin régi és újabb kutatásait is. Az erre az alkalomra írt értekezésemben szándékosan csak azokat a tanulmányokat idéztem azonban, amelyek szorosabban Salutati levelezési munkásságára hivatkoznak, és ezért nem minden Salutatihoz fűződő szaktanulmány került be a bibliográfiába. Ez így történt Pajorin Klárának a *De laboribus Herculis* művéről írt tanulmányával is, amelyet pedig jól ismerek és nagyra becsülök. Vergeriőval kapcsolatban belátom annak a fontosságát, hogy a bibliográfiát a hiányolt munkákkal kiegészítsem, elsősorban Pajorin Klára alapvetőnek számító tanulmányával, amely 1987-ben jelent meg, és természetesen Solymosi Milán tanulmányával is, akinek erről a témáról írt és kiadatlan szakdolgozatát is volt szerencsém elolvasni. Szintén érdeklődéssel figyelem Prajda Katalin kutatásait. A Scolari családról és Ozorai Pipóról szóló tanulmányait a fent említett okok miatt nem idéztem, de szükségesnek tartom a bibliográfiai kiegészítést. Prajda Katalin a magyar-firenzei kereskedelmi és társadalmi kapcsolatokat kutatta, főleg a XV. század első évtizedeire fókuszálva, történeti szemszögből. Érthető módon kevésbé érinti a középkori és korai humanizmus magán- és állami levél gyakorlatának filológiai és elméleti kérdéseit, azaz a nyelvi, retorikai és szövegtörténeti szűkebb témakörét.

Pajorin Klára észreveszi, hogy több elírási hiba maradt az értekezésben. Ez engem nyugtalanít a legjobban. Azt hiszem, mindnyájan folyamatosan harcot vívunk az elütések és elírások ellen. Az évek során rájöttem, hogy bármennyire gondosan végigellenőrizzük saját

szövegeinket, maradnak benne hibák, amelyeket az olvasó első látásra észlel, miközben előttünk mintha rejtettek lettek volna. Ez viszont nem vigasztal és nem is változtat a valóságon. Sajnálatos, hogy szaklektorral csak néhány fejezetet lektoráltathattam és nem az egész értekezést. Az idegesítő hibák egy részét valószínűleg így elkerülhettem volna. Felelősséget vállalok minden hibáért és ezeket alaposan ki fogom javítani.

Összefoglalva az elmondottakat még egyszer szeretnék köszönetet mondani bírálóimnak az értékes és tanulságos szakmai elemzésekért, elsősorban a késő középkori és humanista levél és levelezés hivatali, történelmi, irodalmi és retorikai kérdéseivel kapcsolatban. Elméleti és bibliográfiai pontos szakmai tanácsaikért is hálás vagyok. Ezeket az értékezés esetleges kiadásakor és az elkövetkezendő kutatásaimban egyaránt figyelembe fogom venni. Különös köszönetemet szeretném kifejezni azért, mert kiemelték, hogy munkám egyik része szorosan kapcsolódik a firenzei magyar vonatkozású források (Hungarica) kutatásához. Bár érdemtelenül, tudatosan ezzel a témával pályáztam meg az MTA doktori címet, hiszen Érszegi Géza szavaival élve „a Salutati munkásságának feltárásában is jelentős munkát végzett a magyarországi kutatás”. Ehhez a gazdag hagyományhoz is szerettem volna csatlakozni. Szeretném tehát itt kijelenteni, hogy ebben az értekezésemben és más tudományos fórumon elért szerény eredmények egy részét magyarul is minél hamarabb kívánom közzétenni. Sőt már ki merem mondani, hogy kiváló magyar kollégák és doktoranduszok együttműködésével rövid időn belül ez a szándék várhatóan meg is valósulhat.

Budakeszi, 2014. április 24.

Armando Nuzzo